

Ugo Vlasisavljević

ROBIJAŠNICE, NAŠI NARODNI UNIVERZITETI

Ispitati položaj univerziteta u socijalizmu može predstavljati pokušaj da se istraži status znanja, najvišeg znanja: znanosti, u jednom društvu. To je epistemološko pitanje postavljeno u sociološkim kategorijama. Ono ustvari smjera ka razmatranju epistemološko-političke formacije, budući da je njegov predmet politika znanja: značenje, funkcija, mjesto, položaj itd., znanja unutar određene vladajuće socijalne, političke, ekonomske konstelacije, izvjesne političke ekonomije u najširem smislu riječi. Zanimat će nas ne svako znanje uopće nego izvjestan tip znanja, čitav jedan korpus koji se može najlakše odrediti preko polja koje pokrivaju tzv. humanističke znanosti. To je znanje o čovjeku, o društvu, o stvarnosti, i to o stvarnosti *par excellence*: to jest društvenoj stvarnosti, "našoj društvenoj stvarnosti". To je znanje o onom što je najvažnije, najvažnije za jedno društvo ili za one koji govore, koji su pozvani ili imaju pravo da govore, u ime cjelokupnog društva. To znanje je prije svega ideologija, ne zato što ne odgovara stvarnosti ili, tačnije, znanstvenoj interpretaciji stvarnosti, nego zato što je njegova "praktično-društvena funkcija" došla u prvi plan i prevagnula nad onom teorijskom ili saznavnom.¹ To je znanje onih koji su na vlasti ili onih koji bi željeli da budu na vlasti. Ta želja se predstavlja kao sama želja za

---

1 Od Marxa do Parsonsa ideologija je shvaćana kao "iskrivljena stvarnost" ili kao "zastranjivanje od istina znanstvene analize." (36) To je klasično značenje ideologije, jer je ovaj pojam uglavnom i bio razvijen unutar marksističke tradicije. Međutim, već je Lenjin u svojoj pragmatičnoj definiciji ideologije izbrisao njeno imanentno upućivanje na objektivnu normativnu instancu "prave ili posljednje istine" – zbog kojeg su klasici sociologije "brižljivo izbjegavali ovu riječ." Ovdje se doslovno pozivamo na Althusserovo određenje koje je blisko zaključcima nekih drugih savremenih istraživača, poput Clifforda Geertza. Cf. o tome veoma poučnu knjigu Raymonda Boudona, *L'ideologie – ou l'origine des idées reçues*, Librairie Artheme Fayard, 1986.

znanjem ili, bolje reći, za izvjesnim statusom znanja, za najvišim statusom znanja, i to ne svakog znanja nego najvišeg znanja, znanja o najvažnijim stvarima: o čovjeku, društvu i stvarnosti, prije svega o stvarnosti.

Znanje o stvarnosti ima svoj *telos*, ono i samo treba da postane stvarno znanje. Ideologija je način etabliranje ovog stvarnog znanja u stvarnosti.¹ U ovom slučaju etabliranje znači prije svega institucionalizaciju, inkorporiranje znanja u društvenim institucijama.² Znanje, korpus određenog tipa znanja, uvijek, dakle pretpostavlja izvjesnu institucionalnu politiku, a ta politika nije ništa drugo nego politika *tout court* u njenim osnovnim izrazima, u njenom zasnivanju. Zanima nas dakle politika znanja kao politika u njenom suštinskom zasnivanju i determiniranju. Politika se zasniva kao izvjesno znanje, kao stupanje na scenu znanja, istinskog znanja za koje društvo ima najveću potrebu. Politika se u modernom dobu zasniva epistemološki: kao ideologija. Zato je svaka ideologija u konačnoj analizi ideologija prosvjetiteljstva.³ *Telos* ostvarivanja znanja o stvarnosti je prosvjetiteljski: on obećava izjednačavanje znanja i stvarnosti. U ime tog *telosa*, najveće blizine cilju svih ciljeva ili posljednjoj stvarnosti, svaka

- 1 Ovdje se koristimo konceptom ideologije sa sviješću o dekonstruktivističkim zahvatima kojima je bio podvrgnut u novije vrijeme: upravo da više ne bi bio podvrgnut neizbježnoj alternativi istinito/lažno. Kako primjećuje Foucault, postalo je veoma teško služiti se ovim konceptom "bez opreza." Cf. Michel Foucault, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ed. By Colin Gordon, The Harvester Press, Brighton, 1980, str. 208.
- 2 Budući da nas zanima *institucionalizacija* znanja o stvarnosti, o čovjeku, o društvu, itd., ovaj pojam moramo dovoljno široko uzeti. U takvoj upotrebi se oslanjamo na analize koje je Cornelius Castoriadis posvetio *imaginarnoj instituciji društva*. Sve institucije jednog društva, prema ovom misliocu, su izvedene – i to je upravo ono što ih čini institucijama tog društva – iz *društvenog imaginarija*, temeljne institucije društva u kojoj se i kroz koju se svako društvo neprestano reinstitucionalizira i resocijalizira. Ovaj imaginarij je institucionaliziran ne manje obuhvatno i temeljito od jezika: kao uređena cjelina sistema označitelja i označenih, kao univerzum značenja u čijem temelju otkrivamo izvjesne *imaginarne kreacije* koje nude odgovore na najvažnija pitanja. Uloga *imaginarnih značenja*, tj. glavne potke njihovog ulančavanja, je naznačena u uvidu da bez odgovora na ta pitanja, "ne bi bilo ni ljudskog svijeta, ni društva, a ni kulture." (205) U doba neprikosnovene vladavine strukturalizma, Castoriadis je pokušao obrnuti odnos simboličkog i imaginarnog, polazeći od otkrića da su sva značenja imaginarna. Cf. *L'institution imaginaire de la société*, Editions du seuil, Paris, 1975.
- 3 O zasnovanosti ideologije, društvenih znanosti i moderne koncepcije o društvu uopće u prosvjetiteljstvu vidi Peter Hamilton, "The Enlightenment and the Birth of Social Sciences," u: Stuart Hall and Bram Gieben (ed. by), *Formations of Modernity*, Polity Press in Association with the Open University, London, 1992., str. 55-57.

politika se danas i bori za vlast ili održava na vlasti. U tipičnom izrazu modernističke paradigme, politička moć se najradije predstavlja kao moć znanja. Volja za moći se predstavlja kao volja za znanjem. U modernom dobu svaka politika je politika znanja; ona je u svojim najimanentnijim crtama epistemološka politika.¹

Upravo nas politika, ako polazimo od njenog epistemološkog određenja kao politike znanja, potiče da ispitujemo odnos znanja i stvarnosti kao najvažnije kako političko tako i epistemološko pitanje. To nije ništa drugo nego staro pitanje o ideologiji postavljeno kao epistemološko pitanje: kako ideje postaju stvarnost i kako stvarnost čine ideje. Ovo epistemološko pitanje ćemo postaviti kao pitanje institucije ili institucionalizacije kao procesa u koji modernost neodoljivo uvlači sve institucije. Institucija je način postojanja ideje ili znanja, kao čistog, "teorijskog" znanja, u stvarnosti, "praktičnoj" stvarnosti.²

Otuda je svaka ideologija izvjesna politika društvenih institucija. Sve institucije društva potpadaju pod vladajuću ideologiju, predstavljajući tako političke institucije. No ako je politika uvijek politika znanja, onda su sve političke institucije istovremeno obrazovne institucije, institucije ostvarivanja znanja. Kako to već nalaže projekt moderne,³ politika (znanja) jeste programatska politika, politika realizacije ili potvrđivanja u stvarnosti.

Nas ovdje zanima politika obrazovanja u socijalizmu, kao realna epistemološka politika najznačajnijih (političkih) institucija, koja nam otkriva uvid u samo političko socijalizma ili u osnovnu strukturu ovog

---

1 Osnovni učinci ove politike na društvo su učinci normalizacije: "Normalizacija čini da budemo konstituirani kao subjekti znanstvenog saznanja." Jon Simons, *Foucault and the political*, Routledge, London and New York, 1995., str. 43-46.

2 Castoriadisovo shvaćanje institucionalizacije (znanja o društvu, o stvarnosti, čovjeku, itd.) koje ovdje slijedimo odgovara, po svome doseg i obuhvatnosti, onom što je Foucault odredio kao "polje vladajućih diskurzivnih formacija" unutar kojeg se svaka znanost pojavljuje kao izvjesna diskurzivna praksa koja daleko nadmašuje njene stroge okvire. Kako naglašava francuski epistemolog, "baviti se ideološkim funkcioniranjem znanosti" znači "ispitivati je kao diskurzivnu formaciju," "posmatrati je kao praksu među drugim praksama." Cf. o tome M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, Routledge, London, 1972., str. 185-186.

3 Habermasov koncept modernosti je u izričitoj suprotnosti sa Foucaultovim. Vidi o tome naprimjer, Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow, "What is Maturity? Habermas and Foucault on 'What Is Enlightenment?'" u: David Couzens Hoy (ed. by), *Foucault. A Critical Reader*, Basic Blackwell, Oxford UK and Cambridge USA, 1986., str. 109-123.

političkog sistema. U pogledu koji će iza političkih otkrivati obrazovne i iza obrazovnih političke institucije, nastojat ćemo iznijeti na vidjelo neka osnovna načela, zakone i strategije borbe za istinsko znanje i za blizinu stvarnosti,¹ a protiv neznanja ili lažnog znanja i prividne, fantazmagorične stvarnosti.² Politika znanja se najjasnije očituje kroz izrazito politički akt instauracije znanja, institucionalnog zasnivanja, socijalnog smještanja i razmještanja znanja. Politički sadržaj instauracije znanja najviše potcrtava u tom aktu uvijek implicirana i istovremeno poduzeta instauracija neznanja ili, bolje reći, lažnog ili prividnog znanja. Čas instauracije je čas promjene političkog sistema: upravo taj čas, koji je uvijek čas promjene neznanja u znanje i znanja u neznanje, posebno je važno ne propustiti u analizi. Nije teško uočiti da je promjena političkog sistema uvijek svojevrsna epistemološka revolucija, bar u onom kontekstu (Balkana, Istočne Evrope, Trećeg svijeta) koji nam je ovdje važan. Nas će epistemološka promjena paradigme zanimati upravo kao prelaz sa ranog kapitalizma tzv. Prve Jugoslavije na socijalizam koji je donedavno vladao na ovom području – ili možda još uvijek vlada.

Pokušat ćemo poduzeti, makar u obliku skice ili nacрта, analizu političkog investiranja i dezinvestiranja jednog određenog korpusa znanja, najprije odbačenog, prokazanog, neprihvatljivog, osuđenog, a onda prihvaćenog, usvojenog, svima nametnutog znanja. Riječ je o pokušaju "političke anatomije" marksizma ili marksističke ideologije. Ovaj naziv posuđujemo od M. Foucaulta koji ga je u *Nadziranju i kažnjavanju* upotrijebio kao oznaku za svoju "analizu političkog investiranja tijela i mikrofizike moći".³ Time nagovještavamo da ćemo ovog mislioca slijediti na onoj

---

1 O epistemološko-političkom zahtjevu za blazinom stvarnosti koju jedino ispunjava marksističko učenje vidi stranice koje je Kautsky posvetio kritici Kanta i neokantizma: Karl Kautsky, *Selected Political Writings* (edited and translated by Patrick Goode), The Macmillan Press LTD, London and Basingstoke, 1983., str. 46-52. Marxova teorija znanja jeste teorija "stvarnog znanja." Cf. naprimjer Cliff Slaughter, *Marxism, Ideology and Literature*, The Macmillan Press LTD, London and Basingstoke, 1980., str. 19.

2 Marksistička misao se morala od samog početka angažirati u "kritici fantomskog i duhova," u "egzorizmu utvarnog privida" koji sebi, kako pokazuje Derrida, nikako nije uspio osigurati odgovarajuću ontologiju koja bi bila dovoljno uvjerljiva i otporna na dekonstruktivističke zahvate, naime "ontologiju prisustva/sadašnjosti kao istinske stvarnosti i objektivnosti." Jacques Derrida, *Spectres de Marx*, Editions Galilée, 1993., posebno str. 269-271.

3 Michel Foucault, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, Penguin Books, 1977., str. 28. Dalji navodi su dati u tekstu.

važnoj tački napuštanja čitave jedne tradicije mišljenja koja je zatvarala pristup znanju o mnogim važnim stvarima, a najprije znanju o prirodi samog znanja, možda upravo na onoj tački koja ovog mislioca čini važnim, ako ne i nezaobilaznim, za tradiciju koja se gradi nakon njega. U njegovom opisu ona izgleda ovako:

"Možda (...) bi trebali da napustimo čitavu jednu tradiciju koja nam je dopuštala da zamišljamo da znanje može postojati samo tamo gdje su uklonjeni odnosi moći i da se znanje može razvijati samo izvan njenih naloga, zahtjeva i interesa. Možda bi trebali napustiti vjerovanje da moć ljude zaluđuje i da je otuda odricanje od moći jedan od uslova znanja. Prije će biti da bi trebali prihvatiti da moć proizvodi znanje (i to ne naprosto podstičući ga, jer služi moći, ili primjenjujući ga, jer je korisno); da moć i znanje direktno impliciraju jedno drugo; da ne postoji nijedan odnos moći bez korelativne konstitucije polja znanja, niti neko znanje koje ne pretpostavlja i u isto vrijeme ne konstituira odnose moći. Ovi "moć-znanje odnosi" treba, dakle, da budu analizirani, ali ne počev od subjekta znanja koji jeste ili nije slobodan s obzirom na sistem moći nego, naprotiv, subjekt koji saznanje, objekt kojeg treba saznati i modaliteti znanja treba da budu promatrani kao mnogobrojni efekti ovih temeljnih implikacija moći-znanja i njihovih historijskih transformacija. Ukratko, nije aktivnost subjekta saznanja to što proizvodi neki korpus znanja, bilo koristan bilo protivan moći, nego je moć-znanje, procesi i sukobi koji ga prožimaju i od kojih je sačinjen, ono što određuje forme i moguće domene znanja." (27)

Genealogiju socijalističkog univerziteta treba početi od robijašnice, od utamničenja komunista u doba ranog jugoslavenskog kapitalizma, kada započinje izgradnja modernog društva na ovim prostorima.¹ Epistemološki smisao robijašnice najbolje može predstaviti najozloglašeniija robijašnica, a to je svakako bila Lepoglava. Iznenađujuće je koliko je taj smisao opipljiv u opisu ove institucije koji je dao Vladimir Dedijer u desetoj glavi biografske knjige o Josipu Brozu Titu, a opipljiv je zahvaljujući zanimljivoj

---

1 Društvene znanosti genealoški povezuju zatvor i univerzitet, budući da su "nastale u istoj historijskoj matrici i nisu se odvojile od znanje-moć tehnologija koje su opsjele zatvor." Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. With an Afterword by Michel Foucault*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982., str. 160.

genezi, čitavoj jednoj prehistoriji u koju se ovdje, nažalost, ne možemo upuštati. Tako u prvom odlomku čitamo:

"Lepoglava je malo mesto ispod planine Ivančice. U naše doba Lepoglava je postala sinonim robije, a u prošlosti kroz vekove bila je na glasu kao žarište nauke i umetnosti, kao sedište prvog univerziteta u Hrvatskoj. U zgradi velikog pavlinskog manastira, u kome se nalazio univerzitet, krajem prošlog veka smeštena je robijašnica. Pavlini ili beli fratri podigli su svoj manastir oko 1400. godine. Turci su ga nekoliko puta rušili, a u XVII veku zgrada je dobila svoj današnji oblik. Lepoglava je bila prvo neka vrsta srednje škole (od 1582.) i za svetovnu mladež. Kao univerzitet počela je da radi od 1656. (filozofija, a 1673. i teologija) s povlasticom da daje i akademski stepen. Car Josip II ukinuo je pavlinski red i zatvorio Lepoglavu. Nešto kasnije upropašćena je i razgrađena bogata knjižnica i zbirka dragocennosti. Sredinom prošlog veka u Lepoglavi su počele pripreme za smeštaj kaznenog zavoda u zgradu bivšeg manastira. Krajem prošlog veka podignuta je odmah do nje još jedna kaznionička zgrada, takozvana Nova zgrada, podešena za jedan naročito smišljen sistem mučenja zatvorenika – sistem izolacije. U njoj ima oko 300 ćelija. Njeni spoljni zidovi kao i visok kaznionički zid oko nje crvene su boje, zbog čega je August Cesarec u jednom svom romanu naziva crvenom klaonicom ljudskih duša."¹

Novija geneza kojom ćemo se baviti nastavak je starije geneze, a zajedno opisuju kontinuiranu promjenu svrhe i namjene jednog zdanja, jedne zgrade, koja postaje "središte" različitih institucija: manastira, srednje škole, univerziteta i kaznenog zavoda.² Ova institucionalna metamorfoza se odvija unutar nekoliko osnovnih binarnih opozicija koje je nadodređuju: sakralno-laičko, spoljni neprijatelj-unutarnji neprijatelj, znanje-neznanje... Efekti ovih opozicija se također mogu na isti način predstaviti, recimo kao osnivanje i ukidanje, otvaranje i zatvaranje, građenje i rušenje itd. Tu je, svakako, upisana i epohalna promjena premodernomoderno, koja je, kao što je to uvijek slučaj na ovim prostorima, sasvim ambigvitetna. S jedne strane, moderna institucionalna metamorfoza kojoj posve-

---

1 Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Zagreb: Mladost, Rijeka: Liburnija, Zagreb: Spektar, 1980., str. 177.

2 Lepoglava je vlastito ime za povlašćeno mjesto na kojem se mogu pratiti smjenjivanje sve novijih formi "volje za istinom," volje koja se uvijek oslanja na neke "institucionalne oslonce." Cf. o tome Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Gallimard, Paris, 1971., str. 18-19.

ćujemo pažnju pretpostavlja svoje premoderno naslijeđe i njegove žive učinke. Okosnica svih metamorfoza se može opisati kao proces desakralizacije, i to desakralizacije samog sakralnog objekta, u ovom slučaju manastira. Poznato je koliko je na evropskom tlu historija visokog obrazovanja tijesno vezana za ovaj proces i koliko je i dan danas njime određena. Povlašten način čitanja ove historije nam je ponudio upravo M. Foucault kao "historiju politike tijela" koja se orijentira ponajprije prema "tehnikama kažnjavanja" (28). Ova historija nije ništa drugo nego "genealogija moderne 'duše'" (29), vladajućeg teorijskog diskursa i znanstvenih tehnika (9). U njoj treba tražiti izvore temeljnih pojmova kojima se danas služimo, kao što su: psiha, subjektivnost, personalnost, svijest, itd; riječju; porijeklo moderne znanosti i moralnih zahtjeva artikuliranih u okviru humanizma. No, s druge strane, moderna genealogija pretpostavlja "epistemološki rez": razmotri li se historijska stvarnost "moderne duše" vidjet će se da to nije duša kršćanske teologije, kakva dominira srednjovjekovljem, nije "rođena iz grijeha i nije podvrgnuta /sklona/ kažnjavanju," nego je, kao produkt svojevrsnog udvostručavanja tijela kažnjenog čovjeka, "rođena iz metoda kažnjavanja, nadgledanja i prinude". (28) Udvostručavanje tijela koje je Foucault opisao na liniji vodilji "izvanrednih analiza" Kantorowitza u "Kraljevom tijelu" – posvećenih pravnoj teologiji srednjeg vijeka i učenju o dvostrukom tijelu kralja – kao pojavi "realne, netjelesne duše," pružit će nam osnov da u "crvenoj klaonici" ponajviše "crvenih ljudskih duša" prepoznamo izvjestan proizvodni proces, proces proizvodnje "moderne duše" (svijesti, personalnosti, subjekta, sopstva) u ovom podneblju. Takav proizvodni proces je proces obrazovanja koji se odvija u najoptimalnijim uslovima: u robijašnici.

Moderna duša ili novi čovjek komunizma je ishod "izvjesne tehnologije moći nad tijelom" koja najviše dolazi do izražaja u instituciji zatvora, budući da je to prostor njenog najvećeg očitovanja, efikasnosti i produktivnosti. Ova duša ili čovjek, istinska ljudska duša, nije, kako napominje francuski mislilac, ni iluzija ni ideološki efekt, ali u svojoj realnosti nije ni nekakva supstanca: "to je element u kojem su artikulirani efekti izvjesnog tipa moći i ono na šta se odnosi izvjestan tip znanja, mašinerija putem koje odnosi moći omogućuju nastanak mogućem korpusu znanja, a znanje proširuje i pojačava efekte ove moći". (29) Umjesto da moć razara, rastrojava ljudsku dušu, ona se služi njome kao glavnim svojim efektom i instrumentom. Budući da je upravo "duša" naziv za "zatvor tijela" (30), onda je za genealogiju moderne kulture od presudnog značaja istražiti strategije kažnjavanja i ulogu zatvora. Gledajući tako iz perspektive "tijela

osuđenog čovjeka," tog "najmračnijeg područja političkog polja", posumnjat ćemo u veliku modernističku priču o oslobađanju i samooslobađanju čovjeka: naslutit ćemo u njemu, u Čovjeku, a pogotovu u onome čemu duguje svoj nastanak, u njegovoj duši, "sam faktor gospodarenja koje moć vrši nad tijelom". (30)

Instauracija kaznenog zavoda krajem prošlog stoljeća se već smješta u modernu povijest zatvora. Ona već pripada kontekstu reformiranog zatvora – reformiranog zahvaljujući svom redefiniranju kroz nove kodove 18. i 19. stoljeća – kada "duša ulazi na scenu kaznenog prava", a surovost, bol i mučenja je postepeno napuštaju. (24) Već prema Cesarecovom opisu najveće strahote Lepoglave, može se nazrijeti da je austrougarski i starojugoslavenski kazneni zavod, čija neduga povijest bi mogla biti posebno zanimljiva za "političku ekonomiju tijela," već preuzeo glavni cilj modernog kažnjavanja: "dušu" prestupnika. Doduše, Lepoglava je također najbolji primjer koliko su tadašnji zatvori još daleko od modernih, koliko su još daleko od ljubaznog, uvažavajućeg, "humanog" tretmana zatvorenika, a koliko bliski prevaziđenom spektaklu srednjovjekovnog javnog mučenja, ponavljanja čina zločina nad samim zločincem. Na sceni ove toliko ozloglašene robijašnice još se igraju obje predstave preko kojih Foucault pokušava sažeti sliku velike promjene u "taktici moći": tragedija još nije prestala, mada se već igra komedija; spektakl mučenja se povlači u unutarnost visokih zatvorskih zidova, ali "aparati kaznenog prava" već "prodire u bestjelesnu stvarnost"; krvi i tjelesne patnje ne nedostaje, ali se kažnjavanje sve više usmjerava ka novoj stvarnosti, "ka dubini duše, ka mislima, volji, sklonostima". Vjerovatno se zatvorskim upraviteljima i čuvarima činilo da se samo na taj način može efikasno postići pravi, sasvim moderan cilj izdržavanja kazne: *popravak* i *normalizacija*, čak i onih najgorih, najopasnijih zatvorenika: "političkih zatvorenika".

Ozloglašena zatvora je odgovarala njegovoj "efikasnosti" prema najopasnijim zatvorenicima. Ono što ih je činilo toliko opasnim svakako je bilo stvar njihove duše, njihove "ljudske" prirode: izvjesno znanje, izvjesno neprihvatljivo znanje i čvrsta, slijepa volja da ga ostvare, da postane sama stvarnost. Politički zatvorenici su ideološki protivnici koji su posebno opasni u doba kada je obznanjeno da je u temelju stvarnosti *znanje*, da je stvarnost izvjesna ideološka projekcija. Ono što ih ustvari čini opasnim su njihove ideje, ideje koje prijete svojim pogubnim ostvarenjem. Oni otjelovljuju izvjesnu opasnu ideologiju kao svoju dušu. Upravo preko zatvorske tehnologije obrade njihovih tijela, preko "uskraćivanja hrane, seksualnog lišavanja, tjelesnog kažnjavanja, zatvaranja u samice"

(16) treba im promijeniti dušu, ako ništa uništiti im dušu. U svom izvještaju *Iz života komunista na robiji u Jugoslaviji* napisanom nakon izdržane robije, Tito spominje i "heroje radničke klase" koji su "postali duševni bogalji" nakon dugo godina provedenih u "teškim okovima i strogim samicama".¹ (192) Tu čitamo i slijedeći komentar koji vrednuje upravo prave ciljeve polumoderniziranog ili još-ne-humanog pristupa onih koji među zatvorskim zidovima zastupaju režim:

"Režim bi dapače volio da svi komunisti polude, zato se toliko i trudi da drugovima čim više zagorča život, bilo moralnim ili fizičkim patnjama". (193)

Od fizičkog zlostavljanja se nije odustalo, i to od njegovog najgoreg oblika: mučenja. No ono je – shodno novoj tendenciji povlačenja kažnjavanja od očiju javnosti kao nečeg za samu pravdu sramnog, nečeg što pripada polutajnoj birokratskoj proceduri koja slijedi nakon nove vrste spektakla: javnog suđenja i izricanja presude – postalo ilegalno. Mučenje je ilegalna djelatnost koju sprovode legalne vlasti u okviru zatvorskog programa "normalizacije". Sam "humaniji" pristup, koji je sada postao legalan, mada dakako nikada nije mogao, kako primjećuje Foucault, ostati bez tragova mučenja, trebao je da bude – što je vjerovatno bio razlog njegovog prihvatanja – komplementaran, što znači podjednako efikasan kao i fizičko zlostavljanje. Mjesto prosvijećene moralne ortopedije ispunila je tehnologija onoga što je Tito nazvao "moralnim patnjama". Riječ je o nevidljivim patnjama onih koji su sklonjeni od svakog pogleda. Pomjeranje od tijela ka duši koje obilježava razliku između dvije paradigme kažnjavanja i ovdje, u kaznenom zavodu podno planine Ivančice, sasvim je vidljivo. Pogotovu na primjeru najteže kazne: egzekucije, koje režim zbog svog humanog lica ne može da izvrši nad najopasnijim prestupnicima, nadoknađuje doživotna robija kao beskrajno odložena egzekucija ili ludilo kao egzekucija na novom objektu kažnjavanja: ljudskoj duši. Ludilo, ustvari, postaje model najradikalnijeg kažnjavanja, najefikasnijeg kažnjavanja najtežih prestupnika. Ono je jedini ili najprimjereniji oblik "normalizacije" za one koji ni pod kakvim uslovima neće da prihvate postojeću stvarnost, to jest vladajuću ideologiju.

Ludilo kao najefikasnija i najhumanija kazna, kao izolovanje od stvarnosti koje završava unutarnjim prihvatanjem, potpunim inkorporiranjem takve situacije od strane samog zatočenika, kao neka vrsta konačnog priznanja prestupnika da živi u svijetu utvara, da je izgubio vezu sa stvar-

---

1 Vladimir Dedijer, *op. cit.*, str. 192. Dalji navodi su dati u tekstu.

nošću, to jest da nikada nije bio ni sposoban da prihvati stvarnost, upravo ludilo otkriva značaj veze sa stvarnošću za savremene političke ideologije ili za humanističku ideologiju *tout court*. Ludilo političkih zatvorenika je najpoželjniji dokaz za ono što političari na vlasti žele da obznane kod svojih najopasnijih protivnika: nedostatak uvida u stvarnost, sumanuta daljina od stvarnosti. Podsticanje ili proizvodnja ludila kod onih koji ukazuju na nestvarnost, ljudsku nestvarnost postojeće stvarnosti, najbolji je način da se spriječi njeno narušavanje ili ukidanje. Nestvarnost onih koji ukazuju na nestvarnost stvarnosti otklanja najveću opasnost: prenoseći sumnju u nestvarnost na one koji sumnjaju. Ali sumnja, sumnja u samu stvarnost, ostaje, dok god se politički protivnici šalju na robiju. Dok god je nekima potrebno oduzeti stvarnost da bi stvarnost opstala, jasno je da je moguća i drukčija stvarnost, radikalno drukčija stvarnost spram koje će se postojeća pokazati kao puka nestvarnost. Svaka (moderna) stvarnost ima svoje političare, svoje zatvorenike i svoje ludake, što znači da se ona može promijeniti ili da oni mogu zamijeniti svoje uloge. Političari su istinski subjekti postojeće stvarnosti, ludaci su subjekti nestvarnosti, to jest nestvarni subjekti, a politički zatvorenici su subjekti druge stvarnosti. Ovim posljednjima, kao nosiocima ideja koje tek treba ostvariti, prestupnicima koji se nalaze negdje između ludaka i političara, stvarnost se oduzima da je ne bi promijenili: da ne bi postali uzori *normalnosti*, etablirani i priznati subjekti stvarnosti.

Zatvor i ludnica, kako nas je poučio Foucault, su moderne institucije *par excellence*, jer moderno doba odlikuje temeljni nedostatak stvarnosti. Moderno doba je doba politike, ili ideologije, svejedno, kao načina kreiranja stvarnosti kada je ona nagovijestila svoje nedovoljno prisustvo ili neumitno povlačenje. Sve institucije jednog političkog sistema su *per definitionem* institucije za produkciju stvarnosti tog sistema, ali ludnica i zatvor su institucije eliminiranja nestvarnosti tog sistema. Nama je u daljem napredovanju upravo potreban *topos* robijaša: mjesto, položaj i gledište koje on ima unutar društva koje ga je odbacilo. Zanima nas dugogodišnji "uspjeli robijaš," onaj koji nije podlegao neljudskom iskustvu nedostatka stvarnosti, a niti je na kraju robije usvojio postojeću stvarnost. To je komunista koji je nakon robije sačuvao vjeru u svoju ideologiju i nastavio sa svojim "revolucionarnim radom": nedostatak stvarnosti koji je iskusio nije postao njegov vlastiti nedostatak, nije ga odveo u ludilo ili normalizaciju. Uspjeli robijaš je onaj koji je znao iskoristiti mjesto na kojem je prisiljen bio dugo, beskrajno dugo boraviti. On ga je znao iskoristiti kao povlašteni *topos*, *topos* blizine neostvarenoj stvarnosti, boljoj,

višoj, uzvišenoj stvarnosti. Zналаčki je koristio oskudnu stvarnost zatvorskog života da bi nad ambisom koji se tu ukazuje pronašao pouzdano tle u izvjesnoj transcendentalnoj stvarnosti, u stvarnosti koju je možda najlakše opisati kao "svijet ideja," *topos uranios*. Upravo sama historija Lepoglave, niz metamorfoza ove institucije, posvjedočuje ovakvu mogućnost korištenja *toposa* zatvora. Riječ je o jednoj historiji nestvarnosti ili zatvaranja prema stvarnosti, ali u ime nadstvarnosti ili istinske stvarnosti. Upravo preko "uspješnog robijaša" postaje vidljivo da sve promjene namjene lepglavskog zdanja nisu bile proizvoljne: jer on je taj koji oživljava te prethodne namjene i pokazuje njihov zajednički smisao – unutar jedne teleologije oslobađanja.

Institucionalna metamorfoza koja obilježava povijest Lepoglave slijedi dakle izvjesnu strategiju zatvaranja i izvjesnu teleologiju oslobađanja. Zatvaranje kao oslobađanje, oslobađanje kao zatvaranje. Zatvaranja tijela i oslobađanja duše. Preobrazbe duše kroz asketizam tijela. Instituciju zatvora treba odgonetati preko univerziteta (teologije i filozofije) i manastira; manastir i univerzitet preko zatvora. Preko univerziteta, odlaženja pravog znanja u svijet, treba čitati razliku manastira, posvećenog znanja izvan svijeta, i zatvora, vraćanja neznanja iz svijeta. Metamorfoza manastira u univerzitet obilježava preokret ka modernosti, nastup samosvjesnog prosvjetiteljstva i početak oslobađanja kroz znanje. Univerzitet i zatvor su pedagoške institucije koje pripadaju horizontu "antropologije", epu samooslobađanja čovjeka.

Ovdje, dakako, ove povijesno presudne instauracije čitamo u dvstrukom registru, zahvaljujući Foucaultovom uvidu u novu tehnologiju moći oblikovanu u diskurzivno-nediskurzivnom režimu: *znanje-moć*. To je registar samointerpretacije kroz naraciju o emancipaciji i registar genealogije moći kao nove, perfidnije tehnologije podvrgavanja. Zahvaljujući takvoj tehnologiji brišu se uočljivi, spektakularni efekti moći, sporadične i nasilne intervencije grube sile u ime nevidljivih, "mekših," kontinuiranijih strategija koje samim subjektima podvrgavanja djeluju kao djelatnosti njihovog vlastitog oslobađanja. Stratišta zamjenjuju zatvori, zatvori sve više nalikuju školama. Tjelesne kazne u kojima premoderna moć obznanjuje svoje puno prisustvo zamjenjuje obrazovanje duše – pravi cilj modernog podvrgavanja. Upravo je obrazovanje duše to što obećava pravu kaznu, istinsko kažnjavanje koje je uvijek, na kraju krajeva, tjelesno kažnjavanje. Jer, kako primjećuje Foucault, "(K)akvo bi to bilo netjelesno kažnjavanje?"

Na primjeru historije kaznenog zavoda Lepoglava mogu se naučiti osnovne stvari iz genealogije "moderne duše" na južnoslavenskom kultur-

nom prostoru. Možda nigdje nije uočljivija genealogija modernog oslobađanja i možda nigdje nije lakše pokazati da je to genealogija novog zatvaranja. Od isposničke ćelije preko seminara do zatvorske ćelije sanja se san o konačnom oslobođenju duše. U svakom ovom zatvorenom prostoru prisutno je znanje da nema oslobađanja duše bez njenog obrazovanja: bez stjecanja i inkorporiranja znanja. Duša se obrazuje samo kroz pravo znanje, kroz posvećeno znanje o posljednjoj, transcendentalnoj stvarnosti. Tjelesno lišavanje i/ili kažnjavanje je neophodni način dosezanja tog znanja. Duša se i može obrazovati zahvaljujući tom znanju, zato što je to prije svega znanje o lišavanju tijela. Zato je kažnjavanje postalo poučno: ono nas uči lišavanju tijela, to jest *samozatvaranju*. Najteža kazna za najopasnije zatvorenike, one čija duša otjelovljuje lažno znanje, samica kao zatvor u zatvoru, obznanjuje teleologiju svog modernog kažnjavanja: kazna je kazna za dušu, "moralna kazna" za pokvarenu, lošu, neobrazovanu ili loše obrazovanu dušu. Samica je model ili kalup za "modernu dušu": duša treba da zatvori tijelo i učini izlišnim svako fizičko kažnjavanje. Samica je seminar u kojem režim daje svoju najvažniju lekciju koju svako mora znati. Lepoglava je bila dovoljno modernizirana da bi joj to postala najteža kazna, najefikasnije sredstvo prevaspitanja.

No, vidjeli smo, Lepoglava je bila nedovoljno moderna institucija, zatvor koji je bio još daleko od škole. Pribjegavanje mučenjima je odavalo njegov još uvijek nerazvijen školski i obrazovni sistem. No na njegovom ostvarenju su radili sami zatvorenici: upravo su politički zatvorenici polulegalnim i nelegalnim sredstvima uspjeli izvršiti *reformu obrazovanja* koju je nalagao modernistički *telos* ove institucije od posebnog društvenog značaja. Robijašnica je postala ono što je navodno trebala biti, pa i više od toga: ne samo škola sa popravnim programom i posebnom svrhom resocijalizacije, nego visoka škola, pravi *univerzitet*. U doba prije socijalističke revolucije takva, najviša škola marksističkog obrazovanja se nije mogla nigdje završiti, osim na robiji. Lepoglava je bila najpoznatiji "univerziteti centar" komunista prije njihovog dolaska na vlast. To je bio jedan od najuspješnijih centara "antiburžoaskog" obrazovanja duše, jedna od rijetkih fabrika ili klinika stvaranja "novog čovjeka." Samo istinski komunisti su mogli proći kroz ovaj obrazovni proces, a da ne propadnu u njemu ili da zaslužno ne dobiju njegovu otpusnu listu. Samo oni najbolji, najzreliji su mogli odoliti ludilu i normalizaciji, samo oni su dobijali, istina krivotvorene, diplome uzornih revolucionara, velikih vođa, glavnih ideologa.

Postoje mnoga svjedočanstva, u doba socijalizma veoma popularne poučne priče, o tome kako je zatvor pretvaran u učionicu, u školu čitavog naroda, jer su se u njoj obrazovali prvi i najznačajniji učitelji.¹ To bi se mogla nazvati samoprosvjedom fazom revolucionarnog rada. Politički zatvorenici su otkrili pravu svrhu prostora u kojem se nalaze, drevni *topos* institucije zatvaranja. Samoobrazovanje koje predstavlja pripremu obrazovanja čitavog naroda postalo je njihov glavni cilj. Onda kada im je buržoaski zatvor otkrio svoju modernističku nezrelost, ukazao im se pravi smisao obrazovanja: "marksistička naobrazba," veli Tito u svom izvještaju o godinama robije, "je najveće oružje u borbi protiv buržoazije". (192) To je ono što po njegovom mišljenju nedostaje radničkoj klasi u Jugoslaviji da bi uspješno vodila svoju klasnu borbu. Tako je robija umjesto da bude beznađni prekid, postala nastavak, i to veoma značajan, "konačnog obračuna", a moralna ortopedija zatvora – partijski zadatak. "Moralne patnje" su dobile svoj puni smisao: smisao moralnog obrazovanja.

Tito u svojoj autobiografiji opisuje potajno pretvaranje zatvorskih ćelija Lepoglave u partijsku ćeliju komunista i glavni sadržaj njenog rada: samoobrazovanje. Zatvorski zidovi su na taj način izvraceni kao rukavice da bi djelovali kao dobar štit od nasilja u stvarnosti šestojanuarske diktature, od lažne stvarnosti ili nestvarnosti. Na jednom mjestu čitamo:

"Vani su pritisci režima praktički razorili našu partijsku organizaciju. Bilo je tim potrebnije da mi u zatvoru korisno upotrijebimo svoje vrijeme – osobito je bilo potrebno da mladi ljudi, koji su bili pristupili Partiji u danima njezine ilegale, pa im je manjkalo iskustvo i znanje marksizma, budu izobraženi za budućnost. S ono malo knjiga i sredstava koja smo imali na raspolaganju organizirali smo studijske tečajeve i predavanja." (545)

Zatvor je postao partijska škola na kojoj su se stjecala najviša znanja. Tito će se u toj školi zanimati za grčku filozofiju, "psihološka djela", učiti

---

1 Cf. naprimjer Todor Vujasinović, *Mučne godine. Sećanja na ilegalna vremena 1930.-1941.*, Svjetlost, Sarajevo, 1965. Na 145. stranici čitamo:

"Eto u takvim uslovima se živelo u Mitrovačkoj kaznionici kada je u nju stigla naša grupa. Prema kućnom redu kaznionice morao je svaki osuđenik da provede bar prva tri meseca u samici... Mitrovačka kaznionica ličila je tada zaista na 'komunistički univerzitet,' kako su je u to vreme zvali. Posle svega što smo u poslednje vreme preživeli, osećali smo se kao da smo došli u nekakav novi, bolji svet. Našli smo se odjednom među toliko starih i novih, poznatih i nepoznatih drugova, u dobro organiziranoj sredini, gde se moglo mnogo toga čuti, osetiti i naučiti... "

će engleski jezika i raditi korekture prijevoda sa njemačkog jezika klasika marksizma. Najviše će intelektualno raditi u najgorem zatvoru – u Mariborskoj kaznionici u koju je prebačen iz Lepoglave po kazni, kako napominje, neosnovanoj – za pokušaj bijega. U instituciji čija je glavna svrha kažnjavanja bio prisilni rad, Tito će raditi poput redovnog profesora filozofskog fakulteta. Ni kasnije u životu neće imati mogućnosti za tako predan "filozofski" rad. Bilo je to prije svega pitanje vremena. Politički zatvorenici robijašnice su uspjeli dobiti na vremenu tako što su besprije-korno organizirali svoje radno vrijeme. Tito opisuje uzornu, sasvim modernu podjelu rada i neočekivanu efikasnost za premodernu upravu zatvora, i to kroz opis zajedničkog užitka, to jest odricanja od užitka u pušenju:

"U mojoj je ćeliji bilo osam ljudi i mi smo sve dijelili. Kada bi jedan od nas došao do cigarete, mi bismo je olovkom označili u četiri dijela – srećom četvorica zatvorenika u našoj ćeliji nisu pušila. Svaki bi pušio svoj dio cigarete do označene crte. No najjači i najslađi bio je čik i to smo pravedno riješili tako da ga svaki put dobije drugi. Izradili smo sistem kooperacije u radu. Tokom dana nas smo osmorica trebali izraditi 1800 papirnatih vrećica. Tako bi jedan od nas rezao papir, drugi bi nanosio ljepilo, treći bi sljepljivao dijelove i tako dalje, i mi bismo svršili posao za dva sata. To nam je davalo vremena da čitamo, razgovaramo i da se obrazujemo za budućnost. Plaćali su nam 3,5 dinara mjesečno, da bismo, kako je rekao upravitelj, "mogli započeti pristojan život". U to je vrijeme paketić cigareta stajao 5 dinara."(547)

Privremeno odricanje od užitka koji je mogao biti samo kratkotrajan i pravljeno "sistema kooperacije u radu" predstavljaju najdragocjenije znanje o tome kako uspješno prebroditi duge godine robijanja. Stjecanje takvog znanja po svemu izgleda kao uvježbavanje u onome što bismo mogli nazvati "paradigmom modernosti": dovoljno je samo potcrtati način dolaženja do užitka kroz rad, njegovo uvećavanje kroz odricanje, i samo rad koji postaje užitak. No, odnos prema vremenu je ovdje najbolja indikacija jednog bitno drugačijeg odnosa prema stvarnosti. Sva strategija otpora i subverzije onih koji se ne daju "prevaspitati" može se iskazati kao strategija korištenja vremena koje je trebalo biti "prazno" ili protraćeno. I ovdje se pokazuje da je njihova strategija da radikaliziraju modernu reformu kažnjavanja i da doslovno ili mnogo strožije od samog režima uzmu smisao kazne koju izdržavaju: da rade sami na svom "prevaspitanju" kao da to predstavlja sav smisao njihovog zatvorskog života. Korisno

upotrijebiti vrijeme u zatvoru značilo je dobiti na vremenu, osvojiti više vremena nego što je bilo dodijeljeno.

Zatvorska uprava je u svojoj tehnologiji kažnjavanja morala biti protiv pukog kažnjavanja, ali i protiv pukog zatvaranja: mučenje je trebalo biti zamijenjeno radom kao najboljim sredstvom humanizacije i resocijalizacije "moralno" posrnutih. Zatvorenici su bili samim činom zatvaranja upisani u izvjesnu *etiku rada*: samo će ih rad vratiti nazad u slobodu, jer će njime dospjeti na pravi put kojim koračaju "normalni" ljudi. Osnovna pretpostavka kažnjavanja je bila da su svi oni bez izuzetka neradnici, da oni nikada u svom životu nisu naučili šta znači raditi. Otuda u zatvorskom statusu ili u procesu prevaspitanja nije postojala niti je mogla postojati bitna razlika između "političkih zatvorenika" i običnih kriminalaca. Trebalo im je svima pružiti, i to u najvećoj mogućoj mjeri, ono što su do dolaska u zatvor navodno uvijek izbjegavali: rad, mukotrpn rad, rad bez predaha, rad koji ispunjava čitav život... Zatvorska etika rada je podrazumijevala zakon: što teža kazna – duži i teži rad. No upravo je ova modernistička etika bila na strani osuđenih komunista: na osnovu ove etike, u ime onih koji najmukotrpnije rade - radničke klase, oni su i osudili kapitalističko društvo i dospjeli u zatvor. Zatvor im nije mogao ponuditi nikakav ljudski rad niti neku etičku pouku na osnovu rada. Umjesto toga bili su prisiljeni na neljudski rad kao potajno mučenje i čamu u samicama kao iracionalnu potrošnju vremena.

Nema sumnje da je zatvorska etika rada bila lažna i podređena surovoj sili premodernog kažnjavanja. Ali su politički zatvorenici imali mogućnost legalne subverzije: da se drže slova zakona, da kao zatvoreni radnici koriste poredak i pravilnik zatvora koji radnicima, ali samo pravim radnicima, izlazi u susret zbog potreba njihovog prevaspitanja. Upravo ovo je tačka neuspjeha kažnjavanja: njegov neočekivani uspjeh kojeg su zatvorenici ostvarili usprkos svojim čuvarima. Radili su više i bolje nego što treba, pojavili su se kao marljivi radnici na mjestu gdje su se očekivale lijenčine i neradnici. Tako su postali istinski subjekti tehnologije zatvora, zahvaljujući tome što se ova predstavljala kao radna tehnologija. Trebalo je da rade da ne bi rasipali vrijeme, a oni su radili najmanje dvostruko "preko norme" da bi uštedjeli vrijeme. Očekivalo se da će imati previše vremena, a oni su ga imali premalo. Čak na veliko čuđenje uprave zatvora nisu htjeli tražiti ni predah, tzv. "uvjetni otpust". Upravo kao "marljivi radnici" su se borili za svoj poseban status "političkih zatvorenika". Prvobitna akumulacija vremena, koju Tito opisuje kao potajno uvođenje *moderne racionalnosti* u zatvorsku proizvodnju papirnatih vrećica, iskorištena

je za dodatni rad: fizički rad je svakodnevno dopunjavao duhovnim radom. Povećanje produktivnosti neproduktivnog rada, koji nikoga ne može prevaspitati, imalo je za svrhu produktivni rad koji djeluje vaspitno. U zatvorskom ogledalu se pojavio tip zatvorenika koji nije kriminalac. Taj drugi tip zatvorenika možda bi se najbolje mogao opisati kao filozofski obrazovan radnik, kao onaj koji proizvede mnogo više vrećica i onda, u tako ušteđenom vremenu, izučava grčku filozofiju i "psihološka djela". Tako izgleda ideolog radničke klase na robiji. U Titovoj autobiografiji nalazimo i slijedeću scenu iz Mariborske kaznionice:

"Zamolio sam upravitelja za neku knjigu o grčkoj filozofiji. On je odgovorio: 'Čemu vam treba knjiga o filozofiji? Ogledajte se – vidjet ćete svu filozofiju koju želite.'" (546)

Istu scenu, možda drugi pokušaj ili drugu interpretaciju, nalazimo u prikazu ideološkog usavršavanja, teorijskog rada kao političkog, iz pera Rodoljuba Čolakovića:

"U tamnici je postojao partijski komitet, kome se na čelu nalazio Tito. Partijske sastanke redovno smo održavali, jednom nedeljno. Za teorijski i drugi rad imali smo malo uslova. Nismo imali knjiga, a ipak se intenzivno radilo. Imali smo organizirani kurs iz političke ekonomije. Tito je najviše prorađivao 'Anti-Duhringa,' studirao je političku ekonomiju i filozofiju. Jednom, kada je tražio od upravnika da mu propusti neku istoriju grčke filozofije, ovaj mu je odgovorio:

– Kaj će vama filozofija, kladivo je za vas.

Tito je mnogo čitao i psihologiju, naročito Behterjeva.

Radilo se individualno, ali je svaki član Partije na sastanku morao da podnese svoj plan i izvještaj koliko je prešao materijala. Tito je osim toga učio i engleski. Održavali smo svake nedjelje po jedno predavanje iz oblasti književnosti, istorije radničkog pokreta, nauke itd. Tito je držao predavanja iz Oktobarske revolucije. Ja sam u Mariboru preveo 'Finansiski kapital' od Hilferdinga. U razne sveske koje sam imao pred sobom prvo sam prepisivao citate iz 'Državnog prava' Slobodana Jovanovića, a poslije nekoliko stranica prevodio sam Hilferdinga. Inače, u našoj tajnoj biblioteci imali smo osim 'Anti-Duhringa,' 'Države i revolucije,' još i 'Akumulaciju kapitala' Roze Luxemburg, 'Ekonomska teorija Karla Marxa' od Kautskog, Marxovu 'Bedu filozofije' i 'Finansiski kapital' R. Hilferdinga. U Mariboru je Vujović završio prevod 'Anti-Duhringa,' a Tito i ja smo pregledali prevod, jer je Tito dobro znao njemački. U tamnicu dolazilo nam

je legalno nekoliko časopisa, kao na primjer, 'Srpski književni glasnik,' 'Bankarstvo,' 'Narodno blagostanje,' 'Stožer' i 'Ekonomist' na engleskom jeziku." (201)

Suplementiranje fizičkog rada mentalnim bilo je nova tehnologija moći koju su na njenom povlaštenom mjestu ponudili "politički zatvorenici." Neku vrstu strategije suplementiranja su ponudili i "apolitični zatvorenici," ali iza njihovog neproduktivnog fizičkog rada stajale su jalove duhovne aktivnosti kojima je nedostajala svaka stvarnost. Tako je Dedijer prema Titovom kazivanju zabilježio i ovu epizodu:

"Dolazili smo u kontakt i sa kriminalcima. Oni su imali samo jedan cilj, da dođu do pomilovanja. Izmišljali su sve i sva, moguće i nemoguće stvari, pronalazen je čak i *perpetuum mobile*, ljudi su rješavali i kvadraturu kruga i druge probleme, sve u nadi da će na taj način doći do pomilovanja. Drugi opet, čija mašta nije radila u tom pravcu, a željeli su da budu pomilovani, izmišljali su druge stvari. Po njima, kraljica Marija se porađala svakog dana dva puta, i to češće je rađala princa nego princezu, jer je za muško dijete, navodno, amnestija trebala da bude šira." (200)

"Zaluđeni pogrešnim idejama," "politički zatvorenici" su, ustvari, pokazivali bolji smisao za stvarnost od onih koji nisu imali nikakvih "političkih ideja". Fizički rad ih nije mogao prevaspitati, jer im nije nudio drukčiju stvarnost od one iz koje su bili izolirani. Što se tiče samih ideja ili njihove zaluđenosti njima, povlačenje od stvarnosti im je samo moglo dobro doći. Na taj način su im ideje postajale još življe.

U zatvoru su, dakle, zatekli isti model stvarnosti kakav je vladao van njegovih zidina, samo što je bio karikiran. Prvo, taj model je bila tehnologija rada koja ih je trebala natjerati da prihvate odbačenu stvarnost: besmisleni, neproduktivni, mukotrpn, slaboplačeni rad. A zatvor se pokazao kao idealna prilika da razviju drugačiju tehnologiju rada, drugačiji model stvarnosti. I to su uradili unutar istog vrijednosnog sistema etike rada na osnovu kojeg su im vrata zatvora bila zaključana. I njihov vlastiti cilj je bio uspješan rad i veća blizina stvarnosti. Izgledalo je da su samo oni, kao uzorni radnici, mogli biti u stanju da prevaspitaju neradnike. Drugo, sa uvođenjem Šestojanuarske diktature i zabranom političkog rada komunistima, sama vanjska stvarnost je postala velikim zatvorom u kojem se moglo i gore proći nego u stvarnom zatvoru: likvidacija "neistomišljenika" daleko od očiju javnosti i bez sudskog procesa je bila takva prijetnja spram koje je, po svjedočenju robijaša, dolazak na robiju predstavljao pravo olakšanje. Zabrana političkog rada propisima diktature je i radnicima

na slobodi ostavljala na izbor samo mogućnost robijaškog "vaspitnog rada". Politički rad je bio zabranjen i "vani" i "unutra," a komunisti su se njime bavili i sa jedne i sa druge strane zida. Ako bi ih otkrili napolju stavljali bi ih, s dovoljno sreće, u zatvor; a ako bi ih otkrili u zatvoru, stavljali bi ih u zatvor u zatvoru: u samicu.

Čitav lijevak procesa zatvaranja završavao se u samici kao najvećoj kazni zatvaranja. Zatvaranje se u svom radikaliziranju odvijalo kao zatvaranje partije, zatim kao zatvaranje grupe aktivista, i na kraju zatvaranje pojedinca. Smisao zatvaranja je bio sprečavanje socijalizacije nepoćudnih, širenja štetnog utjecaja jedne društvene grupe, ali samica kao najoštrija kazna je dovela u pitanje komplementarni smisao kažnjavanja kao resocijalizacije. Samica ne pripada modernom zatvoru, jer zatvaranje nema u sebi samome svrhu. Ona može biti samo palijativna mjera, čija je legalnost sasvim sumnjiva: samica je kazna na kaznu, gdje se zatvorska uprava pojavljuje kao naknadni, privremeni i najviši sud koji zatvoreniku izriče najtežu kaznu institucije kažnjavanja, da bi ga kaznila što se ne podvrgava kažnjavanju. Dvostruko zatvaranje predstavlja prijetnju čitavom sistemu zatvaranja kao unutarnjeg otvaranja: kroz humano, "psihološki" projicirano kažnjavanje, to jest grupnu terapiju radom. Suplementiranje modernog kažnjavanja arhaičnom mjerom može služiti kao dokaz neuspjeha ovakvog kažnjavanja. Otuda se može uočiti subverzivni odnos samih vlasti prema legitimnoj proceduri služenja kazne, nepovjerenje u novi pristup, sumnja u njegovu djelotvornost. Strategija "političkih zatvorenika" je bila upravo da usprkos svojim čuvarima ustrajavaju na zvaničnoj politici kažnjavanja, da budu bolji kažnjenici nego što bi to oni koji ih kažnjavaju sebi mogli dopustiti, da slijede slovo zakona tamo gdje oni koji su ih na osnovu njega zatvorili to nisu u stanju. Ovi zatvorenici su dobro znali odakle dolazi sumnja njihovih čuvara u blagost kazne, čak i kazne doživotne robije. Upravo su oni, za razliku od "običnih kriminalaca", nastojali uvjeriti svoje čuvare u blagost i nedjelotvornost kazne koju služe. Svojim ponašanjem u zatvoru su nastojali pokazati da najteže kazne nisu promijenile ništa bitno u njihovom životu: da bi okajali svoj grijeh i da bi se promijenili nije ih dovoljno lišiti slobode i natjerati na prisilni rad. Oba ova glavna elementa kazne ne predstavljaju nikakvu novost: već prije rešetaka su bili lišeni slobode i natjerani na prisilni rad. Kažnjeni su upravo zato što su htjeli slobodu i što su bili dobri radnici. Njihovo kažnjavanje je dokaz da je model zatvora već bio ostvaren u stvarnosti. Zato ih se nikako nije moglo kazniti: moglo ih se samo potajno mučiti, kršeći zakon u čije ime su bili osuđeni. Kako kazniti radom najbolje radnike i kako prijetiti lišavanjem

slobode onima koji ne traže privremeni dopust, poput Tita, ili čak dobrovoljno idu u samicu, poput Moše Pijade?

S iskustvom zatvora komunisti su dobili unutarnji i neposredan uvid u postojeći režim stvarnosti, u vladajuću tehnologiju moći i diskurzivnu praksu. U zatvoru su otkrili najslabiju tačku čitavog ideološkog sistema i, ujedno, izvor svoje najveće moći. To otkriće zahvaljuju pravu koje su stekli i mogli steći samo u zatvoru: pravu na obrazovanje, na samoobrazovanje. Tačka raspada zatvorskog sistema, koji se nalazi u srcu cjelokupnog sistema dominacije, pronađena je i pogođena u onom času kada se ide dobrovoljno u samicu, kada se radi više nego što treba, ili kada se radi sa zadovoljstvom umjesto s mukom. Ali postoji još subverzivnija zatvorenička gesta: kada se od zatvorskog čuvara traži grčka filozofija. Tada se od čuvara traži da pomogne izvršenju kazne, da udovolji pravu na obrazovanje koje je u zatvoru jednako fundamentalno kao i pravo na hranu, na spavanje, na rad. Tako "politički zatvorenik" dobiva po kazni ono što mu je bilo uskraćeno na "slobodi" i zbog čega je, na kraju krajeva, i bio kažnjen. Ustvari, on ne može da dobije kaznu koju zaslužuje i zato ustrajava na njoj, postajući sudija i sebi i onima koji su ga osudili. On uviđa da se kazna u modernom dobu može izreći samo kao kazna prevaspitanja ili (ponovnog) obrazovanja, budući da se moć ustanovljuje kao znanje.

Robijaši su u najboljoj prilici da otkriju vrhovni princip moderne: znanje je moć; ali također i svo licemjerje u nepoštovanju tog principa. Otuda su oni principijelniji u svom kažnjavanju od onih koji ih kažnjavaju. Svojom principijelnošću oni žele dokazati da se postojeća vlast zasniva na neznanju, to jest na zabrani znanja: cenzuri. Utoliko je njena svijest "lažna svijest", jer otjelovljuje ono što tobože osuđuje i što kaznama želi da spriječi. Drugačije i ne može postupati prema onima koji smatraju da znaju, da posjeduju istinito znanje o stvarnosti. Kažnjavanje se odsada mora provoditi u horizontu znanja – na primjer, zlo se mora definirati kao neznanje – a samo zatvaranje se ne može provesti u tom horizontu. Upravo na robiji su komunisti mogli shvatiti koliko je bitno da svoj politički rad definiraju kao obrazovanje, budući da samo obrazovanje dobija fundamentalnu političku funkciju koju i zatvor mora usvojiti u svoj program. Redefiniran kao obrazovanje, politički rad je mogao biti nastavljen i na robiji. Zatvorska ograda je samo spriječila, ili bolje rečeno odložila, da to bude rad s masama, da bi to postao rad zatvorenih političara na samima sebi. Među njima je postojala dovoljna razlika "mladi"- "stari," "iskusni"- "neiskusni," "školovani"- "neškolovani" da bi obrazovanje bilo pokrenuto, ali i bez te razlike ono je imalo svoj osnov, jer je u bitnom predstavljalo

nastojanje samoobrazovanja koje je u modernizmu principijelno nedo-
vršivo.

Tito je u svom izvještaju o robijanju u Lepoglavi naveo jedan doga-
đaj iz robijaškog života koji bi mogli nazvati primjerom "lažnog obra-
zovanja, obrazovanja i samoobrazovanja," a likovi događaja su dva ide-
ološka učitelja i mladi robijaš ili, u drukčijem opisu, jedan učitelj i dva
robijaša-učenika ili dva učitelja i jedan lažni učitelj. Tito je naveo ovaj
primjer da bi pokazao kakav je moralni lik predstavljao "drug Moša Pijade"
koji je naučio lažnog učitelja i upravitelja zatvora razlici između "poli-
tičkog zatvorenika" i "običnog kriminalca" i učeniku, mladom robijašu,
dao školski primjer "novog čovjeka":

"Jednom prilikom je kaznionički učitelj, koji je inače i
režimski špijun, a u kaznioni vrši i cenzuru pisama, zlostavljao
jednog mladog druga zato što ovaj nije nešto po učiteljevoj volji
napisao u pismu. Pijade je otišao da intervenira kod učitelja, kod
čega je došlo do sukoba, jer je taj učo nazvao komuniste bandi-
tima. Učitelj je dao obojicu na raport. Kod raporta je upravitelj
vidio da učitelj nema pravo, te je htio da kazni samo onog mladog
radnika, našto je Pijade protestirao i tražio da se i njega kazni.
Razumije se, bilo mu je udovoljeno i on je bio bačen u 'sa-
micu'..." (192)

U epistemološkom smislu ovaj sukob oko pisma je veoma zanimljiv.
Na ovom dokumentu se mogu završiti ili od njega mogu početi sve analize
obrazovanja u robijašnici. Samo pismo ovdje može biti nit vodilja analize.
Zatvorski učo bi se mogao opisati kao onaj koji "skraćuje" pismo, cenzor
koji u pismu pronalazi nedopušteni, "strani" jezik koji nikada ne smije
postati "naš jezik". Pijade je učitalj koji "proširuje" pismo, najproduktivniji
prevodilac sa stranog jezika koji potajno nadopunjuje zabranjeno pismo
komunista – prije toga je u izvještaju M. Pijade spomenut kao prevodilac
samog Svetog pisma komunista, "ogromnog djela" *Kapital* i drugih zna-
čajnih marksističkih tekstova. Sukob oko pisma se završio time što je jedan
pribjegao sili, a drugi "prosvjetiteljski" ismijao kaznu. Time je prvi ispao
iz *toposa* pisma, otkrivši da mu ne pripada, a drugi je sposobnošću da
dobrovoljno prihvati samicu dokazao svoju učiteljsku vjerodostojnost.

Shodno genealogiji "moderne duše" koju je predložio Faucault, ovim
svojim činom Pijade bi se mogao predstaviti kao konstituirana individua.
Samo individua može podnijeti kaznu samice, jer njegova subjektivnost
je već preuzela funkciju ovog "duplog dna" zatvora. "Politički zatvorenici"
se mogu smatrati istinskim subjektima zatvora upravo zato što su individue

u emfatičkom smislu riječi, što su po svojoj obrazovanosti u stanju provesti modernizaciju ove moderne institucije daleko iznad njenih vlastitih kapaciteta. Modernizaciju zatvora oni vrše kroz svoj politički rad, čija je zatvorska forma duhovni rad. Individue su subjekti duhovnog rada. Zato je priča o uspješnim robijašima priča o velikim individuama. Čitav izvještaj koji je Tito napisao o Lepoglavi može se pročitati kao opis "moralnog lika" Moše Pijade. Ali upravo u tom opisu treba biti osjetljiv na strategiju suplementiranja na kojoj je zasnovana marksistička ideologija. Postavljanje velikog umjetnika na krov robijašnice ne ide bez napomene o njegovoj ljubavi za mašine, inače bi se mogao steći pogrešan utisak o pokušaju imaginarnog bijega iz stvarnosti, o buržoaskom pogledu prikovanom za iscrpljeni nebeski vidik:

"Drug Pijade se bavi i slikanjem na robiji. Pošto je kazniona opkoljena visokim zidom mi smo udesili tako da je on mogao slikati sa krova centrale, koji je ravan. Naslikao je nekoliko krasnih pejzaža. Kada je iscrpio vidokrug sa krova, onda je počeo da slika oblake, u čemu je zaista veliki umjetnik – to su mu najljepše slike. Kod mene u centrali je sa naročitom ljubavlju pazio mašine kad su bile u pogonu. Često je izražavao želju da bude radnik, metalac." (192)

Duhovni rad može biti politički rad samo u robijašnici koja je zasnovana kao fabrika besmislenog fizičkog rada. U svom potajnom nadopunjavanju, duhovni rad onda služi dekonstrukciji takvog prisilnog rada. Nijednog časa ovaj prvi ne smije postati svrha samome sebi i postati izraz prezira prema fizičkom radu. Riječ je o duhovnom radu radnika na robiji, tako da taj rad nikada ne može biti zatočen u nebeskom *toposu*. Pijade nije politički fanatik, isposnik čiji je pogled usmjeren isključivo ka nebu, potajni restaurator ostataka manastira u Lepoglavi. Samotni život u zatvoru pogoduje samoobrazovanju, ali samoobrazovanje je namijenjeno obrazovanju, i to obrazovanju uz rad. a takvo obrazovanje čini od zatvora fabriku najmoćnijeg oružja. S jedne strane, samotno obrazovane individue doprinose racionalizaciji rada, oni su znalci koji se suprotstavljaju cenzuri pisma, čija glavna posljedica je pretvaranje rada u neljudsku djelatnost. S druge strane, rad – promatran kao rad radnika: njihov zajednički materijalni rad, čiji je *topos* zemaljski – doprinosi socijalizaciji takvih individua. Riječju, između samice i zatvorskog pogona za pakovanje vrećica odvija se proces obrazovanja kao svojevrstan kružni tok posredovanja između dvije instance, pri čemu se individualizacija pretvara u socijalizaciju, a socijalizacija u individualizaciju.